

Købmand og borger

Udkast til en etnologisk analyse
af et købstadsamfund i det 19. århundrede.

Af Ellen Damgaard

Studiet af mennesket som medlem af en eller flere grupper har gammel hævd i folkelivsforskningen – etnologien. I 1948 skrev fagets nestor, professor Sigurd Erixon, således i sin artikel »Nyorienteringer inom folklivsforskningen«: »I förleden »folk« i folkliv och folkkultur inläggar jag framför allt en markering av att det gäller grupper och gruppstudium. Folk är sålunde helt enkelt detsamma som grupp, vare sig det gäller lokala eller på annat sätt avgränsade enheter, eller också folkgemenskaper i vidare utsträckning.«¹

Denne side af etnologiens forskningsområde blev videreudviklet af Erixons efterfølger, John Granlund, bl.a. i dennes artikel »Der gegenwärtige Stand der Schwedischen Volkskunde«, hvor han skriver følgende: »Die Gruppen, die uns in erster Linie interessieren, sind Berufsgruppen und territoriale Gruppen, aber natürlich auch Familie und Haushalt. Viele Unternehmen sind Familienunternehmen. Der Mensch, antropos, wird nur in seiner Eigenschaft eines Rolleninhabers in bestimmten Gemeinschaften, Berufszusammenhängen, Haushalt, Dorf, Kirchspiel oder Gemeinde während bestimmter Epochen vom Volkskundler erfasst.«²

Med dette udgangspunkt kan man vælge at studere en hel gruppe, det være sig en husstand, en erhvervsgruppe eller en territorial gruppe, eller man kan studere det enkelte menneske som »rolleindehaver« i flere grupper. En råskitse til et studium af sidstnævnte art skal her gives.

Som studieobjekt er valgt storkøbmanden, d.v.s. den købmand, der baserede sin handelsvirksomhed på handel med bønderne. Eksempelmaterialet, der er af rent foreløbig karakter, er tidsmæssigt afgrænset til perioden o. 1860-1880. En lokal afgrænsning har på grund af arbejdets præliminære stadi ikke været så mulig, som man kunne ønske. Hovedvægten er lagt på Hobro, men en del af de illustrerende eksempler har måttet hentes fra andre købstæder og handelspladser.³

Bevæggrunden for at vælge netop storkøbmanden er, at denne tilsyneladende

1. Noter findes s. 48.

var et karakteristisk produkt af det samfund og den tid, han levede i. Købmandens centrale placering i det sociale system bevirker, at et studium af ham vil kaste lys over væsentlige sider af lokalsamfundets – in casu købstadens og omlandets – liv. Udvælgelsen er således sket ud fra de samme kriterier, som Conrad M. Arensberg og Solon T. Kimball sætter op med udgangspunkt i materiale fra Irland o. 1925: »The selection of shopkeepers as our central focus may, however, be justified on strategic grounds. In their dominance of the geographic heart of the town and the streets which radiate from this center, they occupy the principal arteries of human movement which connect them with all sections of the town and of the surrounding countryside. As suppliers of food and goods their importance extends to all classes and kinds of men. Through descent and marriage they are linked by familial obligations with the countryside. Their children often achieve professional goals and, in their social rise, connect those of common background but diverse social standing. In such ways the social centrality of the shopkeepers is revealed.«⁴

Desuden foreligger der til studiet af købmanden et rigt kildemateriale, som det af tidsmæssige årsager kun i ringe grad har været muligt at udnytte til den foreliggende artikel. Særlig værdt at påpege er de talrige firmaarkiver, der findes i privateje eller afleveret til Erhvervsarkivet i Århus. I flæng kan iøvrigt nævnes folketællinger, skifter, foreningsarkiver, byrådsprotokoller, jubilæumsskrifter, memoirer, aviser m.v. En anden kildegruppe er de bevarede købmandsgårde.

Etnologiske analyser af storkøbmanden på dansk materiale er sjældne. En af de få er H. P. Hansens »Midtjyllands ældste Handelshus«⁵, der med udgangspunkt i bevarede regnskabsbøger belyser sider af en storkøbmands økonomiske aktivitet. Emnet har især fristet andre videnskaber som den økonomiske historie og erhvervshistorien. Det økonomiske system, som købmanden indgik i, ligesom sider af hans politiske og organisatoriske aktivitet er således ganske velbelyste. Etnologiens bidrag til studiet af storkøbmanden ligger i benyttelsen af et nærperspektiv, hvorved man sætter analysen af mennesket som samfunds- og kultur-bærer i centrum.

I det følgende skal først gives et rids af købmandens situation, d.v.s. af de muligheder og begrænsninger, som det omgivende samfund indebar. Derefter følger en redegørelse – også denne af foreløbig art – for de kulturelt betingede former, som købmandens økonomiske og sociale aktivitet fik.

SITUATIONEN

Købmandens situation kan ses som bestemt af økologiske, økonomiske, historiske, sociale og kulturelle faktorer, der varierer afhængigt af hinanden. Denne opdeling

giver ikke på nogen måde en skildring af den virkelighed, som folk selv oplevede, men er snarere et forsøg på en systematisk undersøgelsesmetodik.

Økologiske faktorer. Eftersom en storkøbmand baserede sin næring på handel med bønder, fik byens beliggenhed i forhold til sit opland afgørende betydning. Det fremgår bl.a. af købmandsgårdenes placering i nærheden af byens indfaldsporte. »Kjøbmændene – der havde deres største Indtægt ved Handelen med Bønderne, hvis Varer: Korn, Smør, Ost, Æg, ogsaa ofte Kreaturer, de aftog, samtidig med at de gav dem Kolonialvarer i Stedet – havde deres udstrakte Gaarde i Ud-kanten af Byen ved dennes Porte for strax at kunne indfange Bønderne, naar de kom til Staden« (Randers).⁶

I Hobro lå ifølge matrikelskortet af 1867-68 tretten af byens købmandsgårde i byens nordlige halvdel mod kun tre i den sydlige del. Langs den tredjedel af hovedgaden, der løb fra Torvet og til den nordlige bom, lå hele ni gårde, således at koncentrationen af købmandsgårde steg, jo længere nordpå man kom i byen.

De to største gårde, både med hensyn til areal, ejerens velstand og antallet af ansatte, lå i hver sin ende af byen. Formodentlig betjente de hver sit opland. I hvert fald hører vi om bønderne i Klejtrup sogn sydvest for Hobro, at de købte deres brændevin i »Konsul Braschs Brændevinsbrænderi i samme Købmandsgaard, som Sognets kørende Folk tog ind i, naar de skulde til Købstaden.«⁷ Denne gård var den eneste store i byens sydlige del.

Byens anden store købmand, konsul Sørensen, havde sin gård med tilhørende brændevinsbrænderi beliggende på begge sider af den nordligste ende af hovedgaden. Om ham siges det: »Denne Mand var en duelig Handelsmand, og ham har Hobro væsentlig at takke for sin Opkomst; deels skaffede han Handelen igjen til Byen ved at betale Bonden de samme Priser for hans Varer, som han kunde faae i de større Byer; han var ogsaa den, der bestræbte sig for at faae Torvedagene igang, ligesom han var den Første der anlagde Dampbrænderi her, hvorved han har beskjæftiget mange Mennesker og som have tjent deres Brød ved ham.«⁸

Ovenstående citat giver et fingerpeg om en anden økologisk faktor, nemlig konkurrencen om oplandet mellem de forskellige købstæders købmænd. For Hobros vedkommende var Randers den værste konkurrent, mens Ålborg må have været mindre farlig på grund af den oplandsbarriere, som Rold skov udgjorde. I en bondehusholdnings økonomi betød på dette tidspunkt penge mere end tid og eget arbejde. Havde en bonde således alternativet at gøre en kort rejse til Hobro og sælge sit korn til lavere pris eller at gøre en lang rejse til Randers, hvor priserne var bedre, er det troligt, at han valgte det sidste. Både sammenhobningen

af købmandsgårde ved Hobros nordlige bom og konsul Sørensens prispolitik var derfor rimeligvis dikteret af ønsket om at skaffe sig kontrol over byens nordlige opland.

Af betydning for byens udviklingsmuligheder på det handelsmæssige område var dens beliggenhed i forhold til transportvejene. Købmændene søgte derfor ved at arbejde for udbedring af havneanlæg og sejløb, opførelse af broer, anlæg af jernbaner og oprettelse af dampskibsruiter at gribe ændrende ind i byens økologiske betingelser.

Til det samlede billede hører en oversigt over byens og oplandets demografiske forhold. Forudsætningen for en mellemløbervirksomhed som købmandens var en erhvervmæssig specialisering i befolkningen. En begrænsning for hans virksomhed var antallet af konkurrenter, dels andre storkøbmænd, dels den voksende mængde af landhandlere og byhøkere. Selve befolkningens mængde og geografiske mobilitet var endelig en væsentlig variabel. En købmandsgård havde skiftende behov for arbejdskraft, og der måtte derfor i dens nærhed findes en arbejdskraftsreserve, der kunne mobiliseres med kort varsel. Det voksende befolkningstryk på landet i løbet af 1800-årene gav sig udslag i en stigende geografisk mobilitet i første række rettet mod byerne. Det landlige islæt i byen forbandt denne med sit opland. »Dette at have Familie eller gode Bekendte fra Sognet boende i Købstaden forlænde den med en hjemlig Atmosfære, som gjorde, at Landsbyens Folk bevægede sig friere og følte sig nøjere knyttet til Hobro, end hvis de kom til en anden Købstad, hvori de slet ingen personlige Bekendte havde . . . , og de bosiddende Byboere maatte ved saadanne Lejligheder udvise en Gæstfrihed, som vel nok for adskillige kunde være generende og bekostelig nok, men som de maatte bære ud fra Bevidstheden om, at de derved bidrog til at holde Oplandets Kunder fast . . . Og hvad de personlige Bekendtskaber betød for de Handlende og Haandværkerne i Byen lader sig ikke maale.«⁴ Mængden af tilflyttere var endvidere en af forudsætningerne for expansionen i købmandsgårdens industrisektor – spritfabrik, bryggeri, gødnings- og foderstoffabrik m.v.

Økonomiske faktorer. Købmandens aktivitet blev influeret af internationale konjunkturbevægelser. Et vist kendskab til disse er derfor uomgængeligt. I et etnologisk perspektiv er det dog af større interesse at studere de udslag, som ændringer på makroplanet fik i lokalsamfundet. Oprettelsen af banker, hvorved købmændene var initiativtagere, kan således ses som et lokalt forsøg på at afbøde virkningerne af svingninger i et større økonomisk system.

Belysende er også købmændenes placering i forhold til den udvikling, der

skete i bondehusholdningen fra delvis selvforsyning til ren pengeøkonomi. På lokalt plan kan et kulturprodukt som øllet tjene som illustration. Øl blev stadig på mange gårde brygget af egen byg. Samtidig kunne det færdige produkt købes i købstaden. I avisen averterede flere købmænd desuden som følger: »Bruun kjøllet[ørret] Malt faaes stadig saavel mod Contant som i Bytte med 6- og 2-radet Byg, ligesom ogsaa Byg modtages til Maltning.«¹⁰ På denne måde søgte købmændene at flytte forædlingsprocesser, der tidligere var foregået i bondehusholdningen, over til sine egne virksomheder med henblik på økonomisk gevinst.

En bestræbelse i samme retning var købmændenes agitation for nye varer som tagpap og kunstgødning.¹¹ Kunne man få bonden til at erstatte stråtaget med tagpap og supplere kogødningen med kunstgødning, var denne kommet et skridt videre mod en driftsøkonomi, baseret på produktion af salgsafgrøder og indkøb af egne fornødenheder. Købmandens mellemhandlervirksomhed var dermed konsolideret.

Af etnologisk interesse er også de lokale normer for kreditgivning og de vurderinger, der knyttede sig hertil. Udenlandske lokalstudier har vist, at man i visse samfund betragtede gæld mellem købmand og bonde som tegn på venskabsrelationer. At betale sin gæld kunne derfor være en advarsel om dette venskabs ophør.¹² Hvorledes forholdene har været herhjemme, får indtil videre stå hen. En noget anden vurdering af gældsforbindelser synes imidlertid at ligge bag, når købmændene, som tilfældet var i flere danske købstæder, i krisesituationer kunne slutte sig sammen om at indkalde alle udestående fordringer under trusel om rentetillæg.¹³ Selv om disse nødaktioner kun fik kortvarig virkning, må købmændene have anset de sociale omkostninger og deraf følgende økonomiske konsekvenser ved et sådant skridt for ubetydelige.

Historiske faktorer. Ikke blot på det økonomiske plan blev lokalsamfundet påvirket af faktorer uden for dets egne rammer. Næringslovgivning, lovgivning for købstædernes styre, generelle valglove m.v. gav muligheder, men satte også begrænsninger for enkeltpersoners og gruppers handlinger.

I et politisk system, hvor valget og valgbarhed til en vis grad afhang af formueomstændigheder, kunne storkøbmændene dominere vigtige sider af byens liv, ligesom de kunne repræsentere egnen i højere politiske organer. Omvendt kunne en mesalliance, en dårligt drevet forretning eller en fallit betyde, ikke blot tab af formue, men også tab af borgerlige rettigheder, som man tidligere havde haft fælles med slægt og omgangskreds. Graden af succes i forretningslivet varierede proportionalt med muligheden for politisk indflydelse. Hobros største

købmand sad således i borgerrepræsentationen fra 1844 til 1861 og i Landstinget i årene 1859-62 og 1866-84.

Andre historiske faktorer var nyheder, både i form af nye kundskaber og tekniske nydannelser med forudsætninger uden for lokalsamfundet. Af særlig betydning for købmanden var jernbane, dampskibe, telegraf, lærebøger i handelsvirksomhed m.v.

En dels historisk, dels social og kulturel faktor var byens alder og traditioner. Forskellen mellem en gammel, veletableret by og en nyopdukket forekommer påfaldende, når man sammenligner f.eks. Hobro og Hadsund. I Hobro begrænsedes købmændenes aktivitet bl.a. af grundfæstede ejendomsforhold og af tilstedeværelsen af andre indflydelsesrige grupper som embedsmænd, industridrivende og folk i højere liberalt erhverv. Hadsund, der opstod nærmest på bar bund i midten af 1800 årene, frembød tilsyneladende færre begrænsninger. Så godt som al byens jord var i hænderne på de tre af byens købmænd, der også havde indflydelse ved oprettelse af sparekasse, bank, kirke, skole, missionshus, jernbane, broforbindelse samt varetog brevsamling og håndkøbsudsalg af apotekervarer. En mulig forklaring på disse antydede forskelle kan være, at de sociale omkostninger ved en »entreprenørvirksomhed«¹⁴ var mindre i et nybyggersamfund med manglende traditioner og uudviklet social kontrol.

Sociale og kulturelle faktorer. Købmanden indgik endelig i et socialt netværk, d.v.s. i et samspil mellem grupper og individer. For at forklare hans adfærd må man danne sig et overblik over dette netværks struktur. Hvilke grupper fandtes der, hvorledes var de opbygget, hvilke formål tjente de, hvem indgik i dem, og hvilken plads indtog de i forhold til hinanden? Hvilke slags relationer bandt den enkelte gruppe sammen, og hvilke forbandt grupperne indbyrdes? I et etnologisk perspektiv vil det være nødvendigt i endnu højere grad at se på netværkets organisation, nemlig på de kulturelt betingede udtryk, som disse grupper og relationer fik.

Vi kan således konstatere, at købstaden var opbygget af en række individer med forskellig status og af grupper af individer som f.eks. husstande, slægtskabs- og omgangskredse, erhvervs- og socialgrupper, faglige og politiske sammenslutninger, klubber og andre foreninger med rekreativt formål. Hver af disse grupper havde en række kulturelt bestemte karakteristika som særlige boligvaner og dragtskikke, omgangsformer, om- og tiltaleformer, navneskik, vurderinger og ønsker, gruppesymboler som faner m.m. Arten af relationer kunne aflæses af adfærdsmønsteret.

Følgende eksempel viser, hvorledes bønderne på besøg hos en Randers-købmand

skilte sig ud som social gruppe ved bl.a. klædedragt og vaner: »... gravitetisk stege Koner og Piger ned som store Bylte indpakkede i Kaaber, Shawler og Tørklæder; naar de var komne ned, plejede de at sætte sig paa Hug ved Siden af Vognen holdende sig ved den med Haanden og besørgede sig, inden de gik ind i Gæstestuen og fik det megen Tøj af.«¹⁵ For at markere sin højere sociale position i forhold til bønderne brugte købmanden en nedladende tiltaleform. »En tilsyneladende lille Omstændighed syntes mig at sætte Bonden i en lavere Klasse; det var Tiltalen med »Du«, som brugtes af Embedsmænd og Købmænd, selv ganske unge.«¹⁶

Et led i forståelsen af individers eller grupperes adfærd er kendskabet til, hvilke sanktionsmuligheder af positiv eller negativ art der stod til rådighed for samfundets medlemmer. Belysende er denne beskrivelse af nogle stridigheder i Hobro byråd: »I Byraadsprotokollen har Borgmesteren (tilsyneladende med Flid) noteret de forskellige Tilfælde af ureglementeret Opførsel fra Koppels Side: Udebliven fra Møde uden anmeldt Forfald, Bortgang fra Møde inden Afslutningen ... Aabenbart har Byraadet været træt af Samarbejdet med Koppel i Udvalg; thi ved Udvalgsbesættelse i Jan. 1877 blev han ikke valgt til nogen af disse, hvorefter han »tilbød« sig som Medlem af Fattigudvalget. Heroverfor blev det fra et Par Sider udtalt, at til dette Udvalg kunde man ikke vælge en Jøde. Dette foranledigede Koppel til at indsende Forespørgsel til Indenrigsministeriet, om hans mosaiske Tro var en Hindring for at indtage en saadan Post. Efter en omfattende Korrespondance mellem Autoriteterne ... svarede Ministeriet benægtende. Men dermed skete der ingen Forandring i Situationen.«¹⁷ Byrådsmedlem, garver Koppel var dels en stridbar person, dels havde han formastet sig til at anlægge et ildelugtende garveri i umiddelbar nærhed af borgmesterens bopæl.

KØBMAND

Med baggrund i ovenstående skitse af situationen kan man gå over til en beskrivelse af købmændenes økonomiske aktivitet og en analyse med henblik på formålet med denne aktivitet.

Karriere. At etablere sig som købmand krævede visse aktiver. Man måtte være ægtefødt, have stået i lære et fastlagt antal år, have opnået myndighedsalder samt være i stand til at erhverve borgerskabsbrev og startkapital. Biografier over såvel enkeltpersoner som handelshuse giver et stereotypet billede af karriereforløbet indtil etableringstidspunktet. Som typeeksempel kan følgende tages:

Købmand L. M. Karmark i Hobro var født 1817 i Alborg som søn af en køb-

mand. Femten år gammel blev han konfirmeret og kom derefter i købmandslære i Frederikshavn. Her arbejdede han i næsten otte år, de første fem som handelslærling og derefter som handelsbetjent. Efter nok et halvt år i faderens forretning i Ålborg blev han ansat som handelsbetjent hos konsul Sørensen i Hobro, hvor han var i fire og et halvt år. Med denne grunduddannelse kunne han som 28-årig tage ansættelse som bestyrer hos en købmandsenke i Mariager. Her blev han kun et halvt år, men fandt åbenbart sine fremtidsudsigter så gode, at han kunne forlove sig. Snart tilbød der sig da også en bedre bestyrerplads i Hobro hos en større købmandsenke, der efter nogen tid overdrog ham forpagtningen af forretningen med tilhørende brænderi og landbrug. 34 år gammel kunne Karmark stille hos byfogeden for at ansøge om borgerskab som købmand og brændevinsbrænder. Han medbragte dåbsattest og skudsmålssbog med anbefalinger. Da bevillingen var givet, aflagde han borgered og betalte sit borgerskabsbrev med 21 rdl. Som etableret købmand kunne han i 1852 indgå ægteskab, 35 år gammel.¹⁸

Selvstændig etablering uden større egenkapital kunne således ske ved forpagtning af en enkes forretning. Almindelige løsninger var også ægteskab med en købmandsenke eller -datter. En købmand i Hobro giftede sig med konsul Sørensens datter og overtog dermed en del af svigerfaderens forretning. En oparbejdet handelsgård kunne også købes, hvis man som konsul Brasch havde nær familieforbindelse til et af Hamborgs største handelshuse og således var i stand til at skaffe sig økonomisk støtte og anden vejledning ved etableringen¹⁹.

Virksomheden. Hvad krævedes der, for at en virksomhed som storkøbmandens kunne fungere? Følgende citat afslører nogle af de nødvendigste ingredienser:

»Godt med Staldplads, Pakhuse, Lagerskure, var en Livsbetingelse, men tillige raadede Andrup ogsaa over Pakhus og Loftsrum ved Fjorden. Landbrugsprodukternes Lagring og rette Pasning var et Problem, der krævede Agtpaagivenhed og meget Arbejde, særlig for Kornets Vedkommende. En regnfuld og vanskelig Høst medførte stor Risiko. Der stod en Formue paa Spil, om et Par Skibsladninger Korn fik »Tanke« af Muggenhed og blev uegnet til Export. Styksmørret fra flere Hundrede af Producenter skulde æltes sammen, sættes Kulør paa, slaas i Træer. Kalve-, Faare- og Vildtskind maatte spiles og tørres, Huderne salted etc. Laa Priserne i Dødvande, maatte der ofte ventes med Salget, til et gunstigt Tidspunkt indtraf, og Markedsberetningerne gav Haab om Avance« (Lemvig)²⁰.

Uomgængeligt var med andre ord kapital, produktionsanlæg af en bestemt type, arbejdskraft og handelstalent.

Kapital. En del af købmandens opkøb, bl. a. af bondevarer, skete mod udbetaling af rede penge. Han måtte derfor til enhver tid ligge inde med kontantbehold-

ning af betragtelig størrelse²¹. En sådan var også forudsætningen for langtids transaktioner, d. v. s. når der måtte »ventes med Salget«, og en sikkerhed i krisesituationer.

Hovedparten af kapitalen stod dog, foruden i bygninger og varelager, i udestående fordringer, hvad der under økonomiske kriser bragte kæder af handels-huse til fallit. Distriktslægen i Hobro gjorde efter sin ankomst til byen i 1854 følgende iagttagelser: »Jeg har ofte været til Stede og hørt Anmodning fra en Købmand til en Kollega om at skrive paa en Veksel, ja, selv til Landmænd rettedes en slig Anmodning. Det maatte være en ganske almindelig Sag, længere strakte mit Begreb sig ikke for Tiden; men jeg lærte Betydningen at kende i 1857, da den store Pengekrise hærgede Landet. Købmændene var saaledes filtrerede ind i hinanden, at den ene trak den anden med, naar han gik Fallit. Særlig blev det galt, da Grosserer Hannover i København fallerede, med ham stod Størstedelen af Købmændene i Forbindelse, og nu fik ogsaa de omtalte Navne paa Vekslerne deres store Betydning.«²²

Købmændenes placering i det økonomiske netværk medførte, at de fungerede som stødpude mellem de internationale konjunkturbevægelser og lokalsamfundets økonomi. Udsving i omsætning og priser viste sig derfor først og tydeligst hos købmændene, hvad de hyppige fallitter var et symptom på.

Produktionsanlæg. Skildringer af købmandsgårde findes i stort tal i handels- og industrihistoriske værker, i købstadsmonografier og i erindringsværker. Sådanne beskrivelser sammenholdt med oplysninger fra vurderinger, skifter og andet arkivalisk materiale kan belyse gårdenes indretning og udnyttelse. Ændringer i virksomheden, i ejerens økonomiske baggrund m.v. vil ofte give sig udslag i ombygninger eller nyopførelser, således at købmandsgårdens en gang givne rammer blev omformet efter behov.

Den ideale placering var som tidligere nævnt ved byens hovedgade i nærheden af en indfaldsport. Hvor det var muligt, foretrak man et anlæg med forhus til hovedgade eller torv og bagport til havneplads eller vandkant med privat bolværk. Af de seksten købmandsgårde, der optages i matriklen for Hobro 1867-68, lå de elleve mellem hovedgaden og fjorden, mens kun fire ingen direkte adgang til vandet havde. Den sidste, konsul Braschs gård, havde bagport til Skibsgaden samt et pakhuis på havnepladsen.

Selve gårdsanlægget tjente flere formål. Det rummede bolig for købmanden og hans familie, for de ansatte og for overnattende kunder. Der var oplagringsmuligheder for varer som f.eks. kornlofter og tømmerpladser. Der var anlæg til forædling af opkøbte råvarer i form af bryggeri, brænderi, korntørringsovne,

malkøller, salteri, lysestøberi m.fl. Hertil kom stalde, dels til de køer, man holdt i forbindelse med brænderinæringen, dels til egne heste, der blev anvendt som trækraft, og dels til kundernes heste. Endelig var der en butik, indrettet i forhuset og således tydeligt vendt mod en kundekreds i byen.

Et led i produktionsanlægget, men adskilt fra selve købmandsgården, var jord i bymarken, enten denne dyrkedes eller leverede råstoffer til tegl- og kalkværksdrift.

Arbejdskraft. Antallet og arten af fast ansatte varierede efter virksomhedens størrelse og specialisering. I 1870 havde en mindre købmand i Hobro en handelscommis, en gårdskarl og en kokkepige. Byens største købmandshus, konsul Sørensens enke, beskæftigede to handelsbetjente, en handelselev, en kontorbetjent, en pakhusforvalter, fire tjenestekarle, en røgter, en husjomfru, en selskabsdame og to tjenestepiger. Desuden var der på brænderiet ansat en bestyrer med eget hushold og seks brænderikarle under sig. På den tilhørende landbrugsejendom, »Louisendal«, arbejdede to forvaltere, sytten arbejdskarle, en røgter, en smedevend, en møllersvend, en køkkenpige, to malkepiger, en husjomfru samt en gartner med kone og børn.²³

Ligesom gårdsanlægget afspejler husstanden købmandens økonomiske aktivitet. En analyse af husstandssammensætningen i en bys købmandsgårde må derfor kunne sige noget om graden af specialisering i virksomheden, om graden af selvforsyning og om velstandsfordelingen mellem byens købmænd.²⁴

Handelstalent. Virksomhedens økonomiske succes afhæng endelig af købmandens handelstalent. »Held da den Købmand, der sad inde med ikke alene Klassificeringens Kunst, men forstod den ikke mindre Kunst at exportere Varerne til de rigtige Markedspladser til de rette Tidspunkter, saa Handelen med samme blev lønnende i Stedet for tabgivende.« (Lemvig).²⁵

Et handelshus' position var således i første række erhvervet. Et »godt navn« må dog formodes at have haft tilbagevirkende kraft. Det kunne skaffe bedre kreditter, der gav muligheder for øget økonomisk aktivitet, der igen gjorde husets anseelse større etc. Mens første generation i et handelshus arbejdede på at skaffe sig en høj position, kan man tænke sig, at denne for de efterfølgende generationer i højere grad var medfødt: at være søn af konsul Sørensen var i sig selv en garanti for handelstalent, indtil det modsatte var bevist.

ØKONOMISK AKTIVITET

Købmandens væsentligste indsats lå i distributionen af varer. Det er således af betydning at undersøge varekategorier, de af handelstransaktionerne omfattede personer samt disse transaktioners art.²⁶

Varekategorier. Ud fra annoncering i aviser, regnskabsbøger samt skifteopgørelser ved fallit eller død skulle det være muligt at danne sig et billede af de enkelte varekategoriers relative vigtighed.

Den beskedne avertering antyder, at varesortimentet i høj grad var det én gang vedtagne. Bønderne vidste, hvilke varer de kunne sælge til købmanden, ligesom de på forhånd kunne sige, hvilke varer de ville bringe med hjem. Karakteristiske annoncevarer var nyheder som kunstgødning, drænrør, tagpap og oliefoderkager, tydeligt beregnet for en landlig kundekreds. Andre annoncer henvendte sig rimeligvis i lige høj grad til land- og bykunder. Det gælder varer som sæbe, bøgeaske, hør, malt, kul, farver til hjemmefarvning, færdigt udhugget ligtøj m.m., produkter, der tidligere i højere grad var blevet fremstillet af konsumenten, men nu kom som færdige tilbud.²⁷

En gennemgang af varekategorierne må kunne give oplysninger om købmandens placering i en spredningsproces. Således havde en købmand i Hobro i 1870 en række store annoncer i avisen for »Steentagpapper«, et ret nyt produkt. I annoncen var der oplysninger om brandforsikringspræmier og pris for pålægning, ligesom købmanden kunne tilbyde mundtlig vejledning, prøver på materialet samt en trykt pjece.²⁸ Den personlige kontakt mellem købmand og bonde har sikkert medvirket til, at mange for godt bekendtskabs skyld har ladet sig overtale til at prøve noget nyt.

Handelstransaktioner og -aktører. Fra købmanden gik økonomiske bånd til handelshuse i København og Hamborg, til andre købstæder og til købmænd i hans egen by. Andre bånd gik til bønder i et bestemt opland, til standspersoner på landet og til folk af alle sociale lag i byen. Ud fra regnskabsbøger må man kunne fastlægge købmandens økonomiske aktivitetsfelt, forstået som den rumlige udstrækning, hans økonomiske relationer havde²⁹, og undersøge arten af disse relationer. Hvor var der sammenfald mellem økonomiske bånd og slægtskabsbånd, og hvad medførte det for betalingsformen? Hvor langvarige var handelsforbindelserne og med hvilken frekvens? Dominerede byttehandel, kontantbetaling eller kreditgivning, og havde de forskellige betalingsformer sammenhæng med sociale grupper?

Det er her vigtigt at holde sig for øje, at billedet af gældsætning varierer efter, om det forstås som evne til at opnå kredit, eller om det betyder manglende mulighed for at betale, hvad man skylder.³⁰ Via sin kreditgivning optrådte købmanden ofte som financier, en rolle, der gjorde det naturligt for ham at træde ind i arbejdet omkring sparekasser og banker.

Forædlingsprocesser. Jo større mulighederne var for en forædling af varer inden for virksomheden, jo større netto-overskud kunne den give.

En del af transformeringsprocesserne gik ud på at ændre forholdet mellem en vares værdi og den plads, den tog op. Korn i ubehandlet tilstand krævede megen plads og stor arbejdsindsats, idet det skulle ligge udbredt på kornlofterne og regelmæssigt vendes. Forædlet til øl eller brændevin var prisen derimod høj i forhold til rumfanget, samtidig med at risikoen for ødelæggelse var formindsket.

Andre transformeringsprocesser gik ud på at anvende biprodukter fra en sektor i en anden sektor. Det gælder således det kohold eller landbrug, der altid var knyttet til brænderi- og bryggerivirksomheden. Konsul Brasch i Hobro drev »et ikke ringe Landbrug; magre Kreaturer blev opkjøbt paa Markederne i Hobro og Omegn og fedede og opdrættede i store Stalde, byggede tæt udenfor Byen og solgte med Held og stor Gevinst. Det var jo i de gode Tider, da Driftsomkostningerne kun var smaa, og Foderstofferne billige, saa det var intet Under, at Onkel Nikolaj blev en velstaaende Mand . . . «³¹

Også konsul Sørensen forstod at skabe omsætning inden for sin virksomhed. »Det var den Gang, da nu afdøde Konsul S. Sørensen grundede sin efter Dattidens Forhold meget store Købmandshandel og Exportforretning, den samme Mand, der af Byens i 1844 udskiftede Fælleshede begyndte at opdyrke 500 Tdr. Land. Det var fremdeles ham, der anlagde det Brænderi, som – efter nogen Tid at have tilhørt Sønnen – nu eksisterer som Spritfabriken »Fortuna«. Hobro Op-land har lukreret ved denne Spritfabrik, hvis Bærme Aar efter Aar har gødet den Jord, der fra Hede er bleven til kornbærende Ager.«³²

Skematisk ridset op, så konsul Sørensens transformeringskæde således ud: Af det korn, som han købte af bønderne, solgte han noget til eksport og brændte brændevin af resten. Såvel denne brændevin som noget af bærmen kunne sælges. En stor del af bærmen blev dog anvendt til at fodre husets køer med. Man kunne således opfede kreaturer til salg samt have mælk til eget forbrug og til salg. Den gødning, som køerne gav, blev kørt ud på konsulens hedeopdyrkning, hvor man avlede korn, der dels kunne sælges, dels brændes til brændevin og dels males til eget forbrug af mel af husets private møllersvend. Cirklen var sluttet, virksomheden kunne give overskud, og konsulen tilmed modtage en præmie fra Hedeselskabet!

Købmanden som økonomisk entreprenør. Formålet med hele denne aktivitet var tilsyneladende i første række at skabe profit i form af et økonomisk overskud. For at opnå dette var købmændene villige til at prøve nye veje og dermed tage

økonomisk og social risiko. Som tidligere nævnt søgte de at kanalisere stadig flere varer og tjenester ind gennem deres egen virksomhed for således at tappe økonomisk gevinst. Derved medvirkede de til at accelerere de økonomiske forandringer, der kendetegner forrige århundrede. Samtidig var provinsbykøbmændenes glansperiode fra slutningen af 1700-årene til slutningen af 1800-årene vel netop betinget af, at hele samfundet undergik en ændringsproces, der kunne udnyttes af »entreprenører« både på det økonomiske, politiske og religiøse område.

At dette strategiske spil var vanskeligt, fremgår dels af de utallige fallitter, dels af, at et handelshus sjældent levede i mange generationer. Virksomheden skulle tilpasses en situation i stadig ændring. Karakteristisk nok var det da også de mest veletablerede og erfarne købmænd, der først så fordelene ved i løbet af 1800-årenes sidste halvdel at afvikle købmandshandelen til fordel for en industrivirksomhed.

BORGER

Købmandens sociale aktivitet udspillede sig i forskellige sammenhænge. Han var overhovedet i en husstand, der rummede hans familie, personlige tjenestefolk, handelsansatte, arbejdere, gårdskarle m. fl. I sin egenskab af storkøbmand befandt han sig i toppen af den erhvervsgruppe, der omfattede alle med tilknytning til handelsvirksomhed. Som velhavende borger var han medlem af en socialgruppe, byens »overklasse«, sammen med embedsmænd, andre storkøbmænd, de nyopdukkede industriejere og folk i bedre liberale erhverv. Denne socialgruppes grænser faldt antagelig ikke sammen med byens, men inddrog også beboerne af fx oplandets herregårde og præstegårde.

Vi skal først og fremmest se på købmanden som medlem af »overklassen« og senere på de relationer, der forbandt købmanden og hans kunder.

»Overklassen«. Beskæftiger man sig med en købstads liv i en bestemt periode, er det slående, at den samme lille gruppe navne gang på gang dukker op på fremtrædende steder. I Hobro finder man således de samme personer øverst på skattelisten, som ejere og beboere af de største gårde langs hovedgaden og i folketællingernes største husstande. Man finder dem i byrådet og i udvalg under dette, i bestyrelser i faglige og rekreative foreninger, i bankens og sparekassens direktion, som festtalere ved Kongens fødselsdag og på Grundlovsdag, som gidsler for tyskerne i 1864 etc.

Om disse mennesker virkelig betragtede sig som en social gruppe, får foreløbig stå som en hypotese. De havde imidlertid en række fælles træk, hvoraf nogle skal gennemgås med særligt henblik på købmanden.

Rekruttering. Som tidligere nævnt var det muligt i hvert fald inden for købmandsbranchen at arbejde sig op nedefra. Mulighederne for at skaffe sig startkapital, gode forbindelser og kredit var dog bedre, hvis man var født i et højere socialt lag. Den overvejende del af købmændene var da også sønner af købmænd eller præster.

»Overklassen« var rimeligvis i stor udstrækning selvsupplerende. En gennemgang af giftermålmønstret og af børns uddannelse kunne belyse dette spørgsmål. Her må et par eksempler række til: Konsul Brasch var søn af en præst. Han giftede sig med en datter af byfogeden i Hobro. Dennes anden datter var gift med byens toldinspektør. Braschs eneste datter giftede sig med en lærer, rimeligvis en noget ringeagtet profession, eftersom ægtemanden opgav den til fordel for en militær karriere, der på tre år gjorde ham til kaptajn og kompagnichef. Konsul Sørensen var søn af en købmand i Hobro. Af hans egne sønner blev to købmænd og én læge, mens en datter giftede sig med en købmand.

Geografisk mobilitet. Over en fjerdedel af Hobros befolkning i 1870 var født uden for byen. Størst mobilitet fandtes hos indehaverne af de store købmandsvirksomheder og industriforetagender, idet kun fire af 29 stammede fra Hobro og to fra Himmerland. Resten kom især fra købstæder i det øvrige land. Også blandt embedsmændene og de højere liberale erhverv var der et stort islæt af tilflyttere, således bl. a. borgmesteren, byens læger og eneste sagfører.³³

Økonomisk baggrund. Borgernes økonomiske baggrund afsløres tildels i de skattekister, der hvert år blev offentliggjort i avisen. Skatterne blev pålignet efter »formue og lejlighed« på en måde, der kun var mulig i et samfund, hvor indbyggerne havde nære og daglige kontakter med hinanden.

»Hvorledes Ligningsmændene kom til det Resultat de naaede, angaaende de enkelte Borgeres Aarsindtægt, er det vanskeligt at have nogen Mening om. For at være nogenlunde retfærdig i Overslaget, krævedes der jo et omfattende Kendskab til en lang Række Faktorer, der maatte tages i Betragtning: Forretningens Tilstand og Trivsel. Indehaverens økonomiske Forhold, hans Gældsforpligtelser, Formuesforhold, eventuelle Arv eller Tab ved Kautitioner eller Ildebrand o. s. v., endvidere Familjeforhold, Børneantal, Sygdom i Hjemmet eller Forsørgerpligt overfor syge Børn eller gamle Forældre, Dødsfald i Huset (hvoraf især en Hustrus Død satte Skatteevnen betydeligt ned for det følgende Aar), og endelig andre særlige Omstændigheder vedrørende den enkelte Borgers Skatteevne.«³⁴

Denne form for skatteligning fik ganske særlige virkninger. »Systemet, som var ens for Byerne og Landdistrikterne, før de nugældende Selvangivelser blev indført, virkede omkring i Landsognene i udpræget Grad til at fremme Befolk-

ningens Tarvelighed i den Leveis, som udadtil kunde iagttages og kontrolleres. Den almindelige Mand vaagede nøje over, at ikke nogen Art af Luksustilbøjeligheder blev kendt af det Sogneraad, som hvert Aar »lagde Ligningen«. Man ræsonnerede nemlig som saa, at hvis det blev kendt blandt disse Folk, at man »tillod« sig dette eller hint, som kunde spares, saa vilde det betyde, at vedkommende ogsaa havde Raad til at betale mere i Skat. / Hvorvidt den samme Anskuelse og Optræden ogsaa var gældende blandt Købstadboere, er maaske mindre afgjort, idet der inden for Byernes Forretningsverden kom et andet Moment i Betragtning, der ikke havde Gyldighed paa Landet, nemlig Hensynet til den »Kredit«, Forretningsmanden ønskede at nyde blandt sine Omgivelser, og som meget vel i nogen Grad kunde være betinget af, at vedkommende ikke udviste paafaldende Tarvelighed i ydre Fremtræden, men snarere lod skinne igennem, at her var »ingen smalle Steder«. Desuden kan man næppe helt se bort fra, at der kunde være en vis behagelig Fornemmelse forbundet med Bevidstheden om, at Ens Navn stod i Avisen blandt Byens Højstbeskattede. / Et Indicium med Hensyn til sidstnævnte Moment er den Omstændighed, at Byraadsprotokollens Omtale af de indsendte Skatteklager fra Hobro Borgere kun i ganske faa Tilfælde gælder de højstbeskattede – og slet ikke nogen af dem, der befandt sig paa de allerøverste Trin, altsaa heller ikke fra Købmandsklassen – hvorimod Klagerne overvejende Flertal stammede fra Mellemlassen, som ingen honnet Ambition nærrede i den Henseende.«³⁵

Ser man paa skattemisten for 1873 for Hobro, finder man blandt de 30 øverste følgende erhvervsfordeling ³⁶:

18 købmænd	(heraf 7 blandt de 10 øverste)
5 industriejere/storhåndværkere	(tobaksfabrikant, garver, jernstøber, bager og murermester)
5 embedsmænd	(borgmester, sparekassebogholder, postmester, toldinspektør og præst)
2 liberale erhverv	(distriktslæge og apoteker)

Det var dog i mindre grad indkomstens størrelse end forbrugsmønsteret, der viste tilhørsforholdet til en bestemt social gruppe. Om en købmand i Helsingør siges det således: »Tilvæksten i medborgerlig Anseelse holdt dog ikke Skridt med Forretningens Fremgang... At han trods sin voksende Velstand intetsomhelst forandrede i sine nedarvede Livsvaner, bidrog vist ogsaa til at holde hans Anseelse blandt Borgerne nede.«³⁷

Blandt købmændene må noget være gået til investering i og vedligeholdelse af forretningen. For at markere tilhørsforholdet til »overklassen« måtte man desuden ofre en del på »conspicuous consumption« i form af standsmæssig bolig og klædedragt, selskabelighed med gode vine, et par rideheste i stalden o. lign. Andre udgifter løb på som sociale forpligtelser. Det var således almindeligt ved testamenter at oprette legater og stiftelser. I Nakskov var atten af de otteogtyve legater, som byen havde i 1936, oprettet af købmænd, ligesom fire af byens seks stiftelser.³⁸ I Hadsund skænkede én købmand grund til skole og missionshus, mens en anden gav grund til kirke og kirkegård og bekostede indhegningen af denne.

Boligens placering og indretning. Det er tidligere omtalt, at købmændene af handelsstrategiske årsager foretrak at bo langs byens hovedgader. Placeringen var imidlertid ikke blot økonomisk, men også kulturelt betinget. Det gælder både for »overklassen« og for byens andre socialgrupper, at man ønskede at bo i nærheden af sine ligemænd. Et overblik over Hobro omkring 1870 viser, at på hovedgaden boede ikke blot alle byens købmænd, men også de store håndværkere med begyndende industrivirksomhed, embedsmænd, læge og apoteker. I gaden Gammelbaggers, der lå ud mod byens marker, boede småhåndværkere, vognmænd og avlsbrugere, mens Skibsgaden, der gik fra hovedgaden ned til havnen, var præget af søfolk. Langs Markedspladsen i byens sydlige udkant holdt værtshusholderne til.³⁹

Udnyttelsen af boligen varierede ligeledes socialt. Differentieringen af rum efter behov for arbejde, privatliv og repræsentation øgedes med husherrens sociale position. I en købmandsgård var der regioner, hvor de ansatte tjenestefolk og handelspersonalet arbejdede, og andre regioner, som var forbeholdt købmandens arbejde. »Contoiret brugte Kjøbmanden som et Slags Løn-kammer, hvor han førte Conferencer med andre Kjøbmænd og med sine Skippere . . . Det var et mystisk Rum, der betragtedes med Ærefrygt af Tjenestefolkene og Kunderne« (Århus).⁴⁰

For tjenestefolk og personale faldt arbejdsplads, opholdsrum, sove- og spise-sted ofte næsten sammen. I en købmandsgård i Randers var der i butiksløkalet slagbænke langs væggene, hvor pigerne kunne sove, og store borde, hvor karlene spiste.⁴¹ Købmandens egen bolig på førstesalen i forhuset var sandsynligvis opdelt i dagligt opholdsrum, soveværelse, eventuelt spisestue samt sal til repræsentative formål.

Forskellen mellem købmandens sociale position og de ansattes gav sig udslag i boligen i usynlige grænser, som alle kendte og respekterede, undtagen i panik-

situationer som denne: »Tre Maaneder efter styrtede en Morgen en af Onkels Svende op i Dagligstuen: »Husbond!« skreg han, »Lange er rømt inat! Byfogden gik nu op ad Gaden med Betjentene for at forsegle hos ham! Husbond kan endnu see dem fra Vinduet!« / Havde Onkel bevaret sin Sindsro i Modgang, saa viste han sig ikke mindre urokkelig i Medgang. Han sagde: »Hvor tør Han understaae sig i at komme herind, uden at der har været Bud efter Ham?« / Svenden krøb tilbage i Boutiken som en Hund, der har faaet Prygl« (Vordingborg).⁴²

Denne regionsopdeling af boligen kan endelig belyses ved M. A. Goldschmidts beskrivelse af sit avancement i sin onkels hus i Vordingborg: »Paa Grund af min Fødsel . . . , var jeg rigtignok allerede som Barn hoffähig og spiste ved Onkels Bord ligesom Boutikssvendene; men jeg sov i Drengeskammeret. Da jeg i Skolen kom i første Klasse, rykkede jeg op i Svendeskammeret, men nød ingen videre Emolumenter; først da jeg var bleven Student, avancerede jeg pludselig forbi Bogholderen, gik ved Onkels Side paa Gaden og fik mit eget Soveværelse, nemlig et af Portkamrene. Efter at jeg havde taget anden Examen og begyndt at studere Theologi, blev der i Ferien anviist mig Logi i Hovedbygningen, tæt ved Onkels eget Sovekammer.«⁴³

Husstandens sammensætning. Karakteristisk for »overklassen,« men især for købmændene og fabrikkerne, var den udvidede husstand. Den bestod typisk af herskab – enten en kærnefamilie eller en udvidet familie med en enke eller ugift slægtning – samt personale og tjenestefolk med en ret høj grad af arbejdspecialisering. I Hobro havde de fleste købmænd fra to til seks ansatte. Kun de fire største, der også på anden vis markerede deres tilknytning til »overklassen«, overgik dette tal med henholdsvis enogtyve, sytten, tretten og elleve ansatte. Disse fire husstande havde i 1870 følgende sammensætning ⁴⁴:

Enkekonsulinde Sørensen:

- 1 søn, købmand og brændevinsbrænder, bestyrer af forretningen
- 1 søn, læge
- 2 handelsbetjente
- 1 handelselev
- 1 kontorbetjent
- 1 pakhusforvalter
- 1 røgter
- 4 tjenestekarle
- 1 husjomfru

- 1 selskabsdame
- 2 tjenestepiger
- 1 brænderibestyrer (med eget hushold)
- 6 brænderikarle

Konsul Brasch:

- 1 datter
  - 1 brænderibestyrer
  - 11 tjenestekarle
  - 1 husjomfru
  - 1 selskaberinde
  - 1 kokkepige
  - 1 stuepige
  - 1 malkepige
- (ingen handelsansatte, da købmandshandelen var bortforpagtet)

Hans Jacob Bie:

- kone og 5 børn
- 2 handelsbetjente
- 1 handelselev
- 1 maltgører
- 3 bryggerkarle
- 1 røgter
- 1 husjomfru
- 1 barnepige
- 1 stuepige
- 1 køkkenpige
- 1 malkepige

Hans Peter Anton Bie:

- kone og 2 sønner, arbejdende som handelsbetjente
- 1 slægtning
- 2 handelsbetjente
- 1 maltgører
- 1 røgter
- 1 kusk
- 1 husjomfru
- 1 stuepige
- 1 kokkepige
- 1 malkepige

Det fremgår af personernes benævnelser, at der må have været tale om en høj grad af arbejdsdeling. Man må derfor vente at finde en bagvedliggende forskel i de positioner, som disse personer indtog, og i de sociale roller, de spillede.

Husets overhoved var købmanden selv. Han ejede ressourcer som handelsgård og kapital, han var ofte den ældste i huset, besad faglig kompetence og autoritet, menneskekundskab og selskabelige talenter. Altsammen noget, der vurderedes højt i det samfund, han levede i, og som derfor gav prestige.

En tilsvarende mangel på ressourcer, alder, faglig indsigt og autoritet havde yngste handelslærling. Hans position i handelshierarkiet var da også lav, som denne historie fra konsul Braschs unge dage viser. »Som 14 Aars Dreng var han kommet i Kjøbmandslære, og de blev ikke som nu tagne paa med Fløjelshandsker, jeg husker ham fortælle med en vis Humor om de ældre Lærlinges Tyranni imod den sidstankomne; han skulle løbe alle deres Ærinder, springe for dem til enhver Tid, først op og sidst i Seng og fik aldrig noget at spise, før de andre havde taget, hvad de ville have, og da han en Gang beklagede sig over, at kun Benene var tilbage, fik han det lakoniske Svar: »Saalænge man er Hund, maa man gnave Ben!«⁴⁵

Positionen kunne, som tidligere nævnt, udledes af den placering, vedkommendes arbejdsområde, spise- og soveplads havde. Personale, hvis arbejde især knyttede sig til forhuset, enten i familiens bolig eller i butikken, rangerede over personale, der arbejdede i magasiner eller stalde i udhusene. Ældre stod over yngre, mænd over kvinder. En handelsfuldmægtigs position var således over en magasinforvalters, men hvis denne var ældre enten af år eller i gårde, kunne der rimeligvis let opstå konflikter.

Forskelle i position gav sig også udslag i klædedragten. En kunde, der for første gang besøgte en købmandsgård, kunne straks af klædedragten aflæse de forskellige sociale roller og deraf slutte tilbage til vedkommendes position. Af den slutning, som han kom til, afgang hans adfærd over for personen.

Forholdet mellem husstandens medlemmer markeredes endvidere i om- og tiltaleformer. Mens personalet tiltalte købmanden med »Konsulen« eller »Husbond«, sagde denne »Du« eller »Han« til sine underordnede. Sædvaner af denne art er svære at fange i et historisk materiale, men en del kan hentes i erindringsværker og skønlitteratur af samtidsbeskrivende art.

Med hensyn til de forskellige typer af ansatte må en kortlægning af fødesteder kunne kaste lys over den geografiske mobilitet inden for forskellige samfundslag. Slående er det således, at mens den geografiske spredning var meget stor både for de handelsansattes og for tjenestefolkenes vedkommende i Hobro, så var der i Hadsund en klar forskel på de to kategorier. Så godt som alle han-

delsansatte kom her fra købstæder eller fjerntliggende landsogne, mens tjenestefolk med enkelte undtagelser kom fra Vive, Visborg og Vindblæs sogne, altså fra Hadsunds nærmeste opland.⁴⁶ Denne forskel i geografisk rekruttering kan have forårsaget en uddybning af de sociale skel inden for husstanden. Ikke blot arbejdets art, men også forskelle i sprog og vaner kan have adskilt dem.

Et karakteristisk træk var den patriarkalske holdning, der prægede forholdet mellem husherren og de ansatte. Den gav sig bl. a. udslag i festligholdelse af 25 og 50 års jubilæer blandt de ansatte med overrækkelse af fx et sølvdrikkehorn, oprettelse af sygekasser⁴⁷ og fritidsarrangementer. »Hver Søndag kørte han i egen Befordring Ture ud i den smukke Omegn med sit store Kontor- og Butikspersonale. Hans Medhjælper skulle have frisk Luft, sund og god Adspredelse efter Ugens Anstrengelser« (Lemvig).⁴⁸

Svarende til husherrens patriarkalske rolle var de ansattes som solidariske arbejdere. Denne solidaritet kom for dagen, når en konflikt udefra truede huset. »I Begyndelsen af Sommeren ankom paa engang tre Skibe med norske Tømmervarer, alle tre til ham; et engelsk Skib udlossede hele sin Kulladning i hans Magasin. Det var paa en utvetydig Maade at optræde som Onkels Concurrent. Fra den Tid af hilste hans og Onkels Butiksfolk ikke hinanden paa Gaden, og hver Søndag sloges hans og vore Røgttere ude i Byen« (Vordingborg).⁴⁹

De enkelte medlemmer havde hver sine relationer til grupper uden for huset. Tjenestefolkene, der hyppigt kun tjente kortere tid i købstaden, havde slægt og venner i oplandets landsbyer. Andre stod mere isolerede som handelsbetjenten, om hvem det siges: »Omgang havde han ikke meget af. Han var ikke fin nok til at omgaaes Kjøbmandens Familie og Venner, og han var for fin til at omgaaes Gaardskarlene og Bønderne« (Århus).⁵⁰

Købmanden selv havde borgerskabet eller »overklassen« som sin nærmeste omgangskreds.⁵¹

Omgangsliv. Som nævnt var en stor del af »overklassen« medlemmer tilflyttede. Det er derfor sandsynligt, at de havde slægtskabs- og venskabsbånd, der rakte ud over byens grænser. For en købmand var det af betydning at have slægtninge i andre købstæder og eventuelt i udlandet, fordi man af sikkerhedsgrunde foretrak at opbygge sine økonomiske kontakter på et net af slægtskabsrelationer. I hvor høj grad og på hvilken måde man iøvrigt i »overklassen« udnyttede sine slægtskabsforbindelser, får foreløbig stå hen. At man var slægtsbevidst, viser imidlertid interessen for oprettelsen af slægtstavler og -bøger.⁵²

Inden for byens grænser udfoldede omgangslivet sig i mere eller mindre formelle rammer. For en nyankommen tog selskabslivet sig således ud: »Jeg syntes,

jeg var kommet til jævne, velvillige Mennesker, hvor Klikevæsen var ukendt. I Fester deltog Embedsmænd, Købmænd og Haandværkere; Stemningen var altid god . . . Egentlig Selskabelighed herskede ikke; man kunde ikke uindbudt melde sig til Aftenvisit hos en Familie . . . Derimod var der om Vinteren store Selskaber, vel at mærke for Herrer alene; Fruerne kunde passe sig selv. Ved disse Herreselskaber fik man en solid og kraftig Affodring, og der sparedes ingenlunde paa Vinen.«⁵³

At iagttageren ikke fik øje på noget »klikevæsen«, skyldtes nok, at han netop var blevet optaget i den erhvervsmæssigt heterogene, men socialt homogene »overklasse«.

Omgangslivet tjente ikke blot til at styrke samhørighedsfølelsen inden for gruppen, men også til at markere den udadtil. Det var derfor naturligt, at der opstod mere institutionaliserede former. Byens foreninger var oprettet af forskellige erhvervs- og socialgrupper og havde dels lokal- eller fagpolitisk sigte, dels et mere selskabeligt formål. I »Hobro Klub« dominerede tilsyneladende borgerskabet. Den var »den »fineste«, siden Kongens fødselsdag fejredes i den med officielle taler, f. eks. af konsul Brasch (for Kongen), byrådsmedlem Kjeld Nielsen (for Dronningen), købmand S. P. Møller (for de kongelige børn) – som programmet var i 1871.«⁵⁴ I »Hobro Klub« var der desuden foredragsvirksomhed; selve borgmesteren holdt i 1874 fire foredrag om tonekunsten.

Også ved festligheder af mere officielt præg førte »overklassen« an. Det gælder således grundlovsfesterne, hvor man i Hobro i 1870 kunne høre konsul Brasch som første taler udbringe et leve for Kongen.⁵⁵

Lokalpolitisk aktivitet. Et særkende for »overklassen« var dennes ivrige deltagelse i offentligt liv. I Hobro blev der fra 1861 til 1882 afholdt ni ordinære valg til byrådet foruden et par suppleringsvalg. Da der imidlertid i udstrakt grad fandt genvalg sted, var det kun et fåtal af byens borgere, der kom til at deltage i byens styre. »Alt ialt fik kun 14 Mænd af Borgerskabet Mandat til at deltage i Bystyret, og deraf gik endda en Mand, som blev valgt ved et Suppleringsvalg, ud igen, da Resten af Valgperioden var udløbet. Af de resterende 13 genvalgte en 5 gange (Brygger H. I. Bie), en 4 Gange (Garver Koppel), fire 3 Gange (Jernstøber Jørgensen, Købmand Smith, Fabrikant K. Nielsen og Mægler Genefke), tre 2 Gange (Købmand S. P. Møller, Mekanikus P. Jørgensen og Købmand Jac. E. Sørensen).«⁵⁶

I byrådet sad således storkøbmændene og de industridrivende, mens de almindelige håndværkere ikke var repræsenteret. Stemmer, afgivet af den almindelige vælgerklasse, sikrede ved hvert valg købmændenes repræsentation, formentlig ud

fra »en instinktmæssig Fornemmelse af, at de, der havde de store Indtægter, havde mest Forstand paa at administrere Byens Pengesager.«⁵⁷

Blandt sine medlemmer nedsatte byrådet udvalg for havnevæsen, kasse- og regnskabsvæsen, vej- og brolægningsvæsen m. v. Desuden havde man ret til at vælge et par delegerede til bygnings-, skole- og sundhedskommissioner. Sæde i byrådet gav derfor adgang til indflydelse i mange sektorer af byens liv.

»Overklassen«s aktivitet var ikke begrænset til det politiske liv. Også når det gjaldt oprettelse af sparekasser og banker, anlæg af jernbane- og dampskibsruter, opførelse af kirker, missionshuse, skoler og asylter kom initiativet som tidligere nævnt fra dem. Motiverne til denne aktivitet må findes ved en analyse af de enkelte tilfælde. En blanding af altruisme og ønsket om egen økonomisk og social fordel har sikkert ligget bag disse initiativer.

»Overklassen« og byen. Flertallet af byens øvrige socialgrupper havde sandsynligvis »overklassen« som positiv referencegruppe. Som et udslag af dette kan følgende skildring af en grøn handelslærlings følelser ses. »En god Motion for de større Lemvig-Købmænd var den daglige Morgenridetur. Og det vakte jo en lille ukendt Rosinpillers Beundring, naar vi saa N. Christensen, Jens Larsen, Hans Bechgaard med Frue, L. Kier med Frue og flere Andre i Trav sætte op ad Vesterbjerg paa deres smukke, velfodrede Heste. Der var noget stateligt tillige lokalt hjemligt ved dette Syn. Vi kendte dem alle og nærrede den dybeste Højagtelse og Respekt for de Borgere og Borgerinder, der var naaet saa vidt her i Livet« (Lemvig).⁵⁸

Den respekt og beundring, som »overklassen«s medlemmer nød i byen, kom i særlig grad frem i et begravelsesceremoniel, der gjorde en storborgers død til en offentlig begivenhed snarere end et privat familieanliggende. I avisen tog begivenheden sig således ud:

»Hobro, den 13de Februar [1864]. Vor lille By havde idag et Sorgens Præg, idet Dannebrog vaiede paa halv Stang fra de fleste Bygninger og fra de i Havnen henliggende Skibe, – og Byen havde Aarsag til at sørge; thi en af dens bedste Mænd, Vicekonsul R [= Ridder] Sørensen, blev idag, under Klokkeringning og Sørgemusik, overgivet til Gravens stille Fred. Den ualmindelig store Sørgeskare af alle Samfundscasser, i Spidsen for hvilken saaes de tre nordiske Flag og Byens ærværdige florumvundne Fane, der fulgte den Hedengangne paa hans sidste tause Vandring, afgav et talende Vidnesbyrd om den Sorg og Deeltagelse, der føles saavel her som ogsaa i en videre Kreds over hans tidlige Bortgang. I den sort betrukne, smukt oplyste Kirke, hvorhen Liget, der afvexlende bares af de Handlende, Haandværkerne og den Afdødes Folk, først førtes, tolkede Sogne-

præsten, Hr. Pastor Spur paa en smuk og hjertelig Maade den Hedengangnes store Værd og bramfrie, jevne og aabne Færd. Før og efter Talen blev der fra Orgelet af Damer og Herrer afsungen to af Hr. Skolelærer Kjersgaard til Høitideligheden forfattede smukke Psalmer. Ved Graven bragte Hr. Pastor Spur den Afdøde endnu et sidste og rørt Farvel, hvorpaa en ligeledes af Hr. Kjersgaard forfattet Psalme blev afsungen under Musikkens Ledsagelse.«⁵⁹

Købmanden og bonden. Købmanden adskilte sig i én henseende fra de øvrige medlemmer af »overklassen«. Hans økonomiske aktivitet byggede på direkte kontakt med sociale lag over og under hans eget, såvel i lokalsamfundet som uden for dette. Som nævnt var hans økonomiske kontakter til højere stående handelshuse ofte sammenvævede med slægtskabsbånd. Den økonomiske relation mellem købmanden og bønderne blev næppe styrket ved slægtskab, men var snarere præget af langvarige venskabsforbindelser. »Var en Forretningsmand fra et Landsogn eller var han først bleven kendt og anbefalet af Sognets Folk, saa havde han dem som Kunder for Livstid, dels fordi han var anerkendt som »en flinke Mand«, dels fordi Kunderne *der* kunde være sikker paa der at træffe Folk de kendte hjemmefra. / Sagen var jo den, at Datidens Bønder nødigt indlod sig med vildfremmede Folk, navnlig da fremmede Købstadfolk. Bønderne gik ikke den Gang ind og gjorde Indkøb hos hvem som helst, de gik ikke Gade op og Gade ned og saa paa Udstillingsvinduer – hvoraf der vel forresten ikke var synderlig mange – for at finde den Vare, de søgte. Nej, ligesom hvert Sogn eller Landsby havde sin bestemte Købmandsgaard, man kørte ind til og bestilte de Varer, der kunde faaes *der*, saaledes søgte man til den Haandværker, man enten selv kendte, eller var anbefalet af nogen, man kendte. / Det var kort sagt et fundamentalt Træk i Oplandsbyens Psykologi, at der skulde være personligt Kendskab til Stede mellem Forretningsmanden og hans Kunder.«⁶⁰

Ved et besøg hos købmanden kunne bonden ikke blot se de nye varer, men også hente råd og vejledning på områder uden for det økonomiske. »Var Forhandlingerne om det, som Landmandens Vogn var ladet med og de mange Slags Varer fra Købmandsbutikken, der ønskedes paalæstet til Gengæld, afsluttet, kunde det nok hænde, at en privat Samtale med Andrup fandt Sted. / En Gaardmand ude fra et af Sognene vilde have drøftet Spørgsmaalet om, hvorvidt der var noget ved den Frier, der nylig havde meldt sig til Datteren; thi det var jo en vigtig Sag, at Karen eller Bodil blev lykkelig og godt gift med en Mand, der var dygtig og estimeret, tillige med noget paa Kistebunden. / Andrup var, som det sig hør og bør for en virkelig Købmand, inde i alle sine Kunders Slægtskabsforhold og skulde nok i vanskelige Tilfælde give et godt Raad, en klog Iagttagelse,

der forstod at taksere sine Folk. / Drejede det sig om Heste- eller Kreaturpriser, vidste han ogsaa god Besked. Ejer af 40 Td. Land Bymarksjord, stort Heste- og Kreaturhold, alt dette gav ham landbrugsfaglig Indsigt» (Lemvig).⁶¹

I forholdet til bønderne gav købmandens erfaring som landbruger ham øget prestige, hvorved hans muligheder som formidler af nyheder både af landbrugs-teknisk og anden art blev maximale.

Gennem sin virksomhed blev købmanden således bindeled mellem de forskellige sociale grupper i købstaden og mellem købstaden og oplandets beboere, en mellemmand ikke blot i økonomisk, men også i kulturel henseende.

Ovenstående var som nævnt blot ment som en skitse. Det er derfor af vigtighed at betone, at de deri forekommende konklusioner er foreløbige. De har således snarere karakter af hypoteser, der ved en nærmere konfrontation med virkeligheden vil kunne afkræftes eller bekræftes, ligesom nye problemstillinger i løbet af en aktuel undersøgelse vil dukke op og gamle vise sig ufrugtbare. Endelig må det fremhæves, at de konklusioner, som etnologen drager af sit materiale, ikke er af generel art, men kun har gyldighed i en bestemt tidsmæssig, lokal og social sammenhæng.

1 Sigurd Erixon: »Nyorienteringar inom folklivsforskningen«, i »Folk-Liv« 1948-49, p. 5-14. Anførte citat p. 11. – 2 John Granlund: »Der gegenwärtige Stand der Schwedischen Volkskunde«, p. 47, i »Schwedische Volkskunde«, Uppsala 1961, p. 38-63. – 3 Af trykt litteratur ang. Hobro er især anvendt flg.: C. C. Clausen red.: »Danmark Byer og deres Mænd«, Kbh. 1899-1900. »Jyske Byer og deres Mænd«, bd. 8, Kbh. 1917. Søren Vasegaard: »Hobro nyere Historie«, Hobro 1941. Hj. Schmidt: »Af Hobro Bys Historie«, Hobro 1928. Dorthea Thomsen: »Nogle Optegnelser om Hobro i de sidste 60 Aar fra 1808 til 1868«, Hobro 1868. Johs. Karmark: »Lauritz Møller Karmark 1817 d. 11te Oktober 1917«, Hobro 1917. H. R. Magnus: »En gammel Læges Liv og Oplevelser«, Kbh. 1920. Magdalene Matzen: »Optegnelser om Slægten Brasch«, Årh. 1916. K. J. Kristensen: »Hobro Handelsstandsforening 1877 - 7de Marts - 1927«, Hobro 1927. »Spare- og Laanekassen for Hobro og Omegn 1851 - 8. Marts - 1926«, Hobro 1926, Hobro 1926. »Hobro Avis«, udgivet fra 1855. – Utrykte kilder: Folketælling 1.2.1870 for Hobro købstad, samt folketælling 1.2.1870 for Vive og Visborg sogne (Hadsund), Hindsted hrd., Ålborg amt. Rigsarkivet. Matrikelskort og -fortegnelse 1867-68 for Hobro købstad, Matrikelsdirektoratets arkiv. 4 Conrad M. Arensberg & Solon T. Kimball: »Family and Community in Ireland«, 2. udg., Harvard 1968, p. 334. – 5 H. P. Hansen: »Midtjyllands ældste Handelshus«, Holstebro 1927. Det fortjener at nævnes, at der på svensk materiale er foretaget inspirerende analyser. Af betydning for herværende skitse har især flg. været: Gregor Paulsson (red.): »Svensk Stad« I-III, Sth. 1950-53. Börje Hanssen: »Österlen«, Ystad 1953, særlig p. 400-527. – 6 Johan Rohde: »Erindringer fra min Barndom i Randers«, Kbh. 1956, p. 37. – 7 Søren Vasegaard: »Fra Klejtrup Sogn«, Kbh. 1925, p. 43. – 8 Dorthea Thomsen 1868, p. 3-4. – 9 Vasegaard 1941, p. 13-14. – 10 »Hobro Avis«, fx 1. jan. 1870. 11 »Hobro Avis«, fx 26. jan. 1870. – 12 Conrad M. Arensberg: »The Irish Countryman«, ny udg., New York 1968, p. 157. – 13 J. Søndergaard Jacobsen: »Lemvig Købstads Hi-

storie», Lemvig 1969, p. 333. C. C. Haugner: »Nakskov Købstads Historie«, bd. 3, Kbh. 1936, p. 164. — 14 Ottar Brox: »Three Types of North Norwegian Entrepreneurship« i Fr. Barth (red.): »The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway«, Bergen 1963, p. 19–32. — 15 Johan Rohde 1956, p. 14. — 16 H. R. Magnus 1920, p. 127. — 17 Vasegaard 1941, p. 51–52. 18 Karmark 1917. — 19 Matzen 1916, p. 26. — 20 Chr. Møller Hansen: »Købmandsslægten Andrup i Lemvig«, Lemvig 1947, p. 126.

21 Skifteforretninger i anledning af fallit eller død må kunne afsløre, hvor store beløb købmanden opbevarede i kontanter, ligesom eventuelle pengeskabe og -skrin kunne tænkes at figurere. — 22 H. R. Magnus 1920, p. 98. — 23 Folketælling 1.2.1870 for Hobro købstad, Rigsarkivet. — 24 jvf. John W. Oldam: »Købmænd i tal«, i »Erhvervshistorisk Årbog« XIII, 1961–62, Århus 1962, p. 148–162. — 25 Chr. Møller Hansen 1947, p. 158. — 26 Börje Hanssen: »Österlen«, p. 275–301, og »Handel« i »Schwedischer Volkskunde«, Uppsala 1961, p. 301–321. — 27 »Hobro Avis«, jan.–dec. 1870. — 28 »Hobro Avis«, fx 26. jan. 1870. — 29 Börje Hanssen 1952, p. 410. — 30 jvf. Toini Aunola: »The Indebtedness of North-Ostrobothnian Farmers to Merchants 1765–1809«, i »The Scandinavian Economic History Review«, vol. XIII, nr. 1–2, 1965.

31 Matzen 1916, p. 31. — 32 V. Greibe: »Hobro« i »Danmarks Byer og deres Mænd«, bd. III, p. 8–9. — 33 Vasegaard 1941, p. 22–24. — 34 Vasegaard 1941, p. 76–77. 35 Vasegaard 1941, p. 75–76. — 36 »Hobro Avis«, 12. dec. 1872. — 37 Henrik Pontoppidan: »Erindringer«, samlet udg., Kbh. 1962, p. 54. — 38 C. C. Haugner 1936, p. 66–71. — 39 Matrikelskort og -fortegnelse 1867–68 for Hobro købstad, Matrikelsdirektoratets arkiv, samt folketælling 1.2.1870 for Hobro købstad, Rigsarkivet. — 40 Rasmus Nielsen: »Århus i Fyrreerne«, ny udg., Årh. 1959, p. 21.

41 Johan Rohde 1956, p. 10. — 42 M. A. Goldschmidt: »Onkel og hans Hus«, i »Fortællinger«, billigudgave, Kbh. 1968, p. 55. — 43 M. A. Goldschmidt 1968, p. 60. — 44 Folketælling 1.2.1870 for Hobro købstad. Opstillingens rækkefølge er ikke identisk med tællingens, men søger at placere personer i samme kategori sammen. Kursiveringen viser husejeren og dermed husets overhoved. I enkekonsulinde Sørensens husstand er ikke medtaget personalet på landejendommen. I H. P. A. Bies husstand er de to sønner regnet som ansatte, da man må antage, at de arbejdede som handelsbetjente i faderens forretning. — 45 Matzen 1916, p. 32. — 46 Folketælling 1.2.1870 for Vive og Visberg sogne (Hadsund). — 47 Vasegaard 1941, p. 198. — 48 Chr. Møller Hansen 1947, p. 187. — 49 M. A. Goldschmidt 1968, p. 54. — 50 Rasmus Nielsen 1959, p. 20.

51 jvf. analysen af en borgerlig husstand i Ellen Damgaard og Poul Høst Moustgaard: »Et hjem — en familie«, Kbh. 1970. — 52 jvf. de til denne artikel anvendte: Matzen, Karmark og Chr. Møller Hansen. Desuden var det i stor udstrækning folk fra dette sociale lag, der skrev memoarer, ofte indledt af en redegørelse for vedkommendes afstamning. — 53 H. R. Magnus 1920, p. 98–99. — 54 Vasegaard 1941, p. 116–117. — 55 »Hobro Avis« 7. juni 1870. — 56 Vasegaard 1941, p. 31–32. — 57 Vasegaard 1941, p. 32–33. — 58 Chr. Møller Hansen 1947, p. 188. — 59 »Hobro Avis« 13. febr. 1864. — 60 Vasegaard 1941, p. 14–15. — 61 Chr. Møller Hansen 1947, p. 127.

Merchant and Citizen

This article is an attempt to sketch a method for analyzing a large physical unit using a human group as a starting point. In the study of a Danish market town in the nineteenth century, it might prove fruitful to concentrate first of all on the economical and social activities of the merchant. Because of his central position in the social system, a study of him will shed light on the life of the market town as well as of the surrounding area.

The economical and social activity of the merchant must be studied against a background of ecological, economical, historical, social and cultural factors. In the description of the merchant's economical activity, the article concentrates on his career up to the point when he became established, the kinds of vital means of production (capital, premises with warehouse and equipment for the transformation of raw materials, labour and expertise), his categories of merchandise, his business transactions and those who took part in them. The intermediate conclusion is that the merchant contributed by his economic activities to the acceleration of the economic changes that characterize the nineteenth century. He might therefore be studied as an economic entrepreneur.

As a resident of the market town, the merchant is seen as a member of the higher bourgeoisie, the »upper class« that played an active part in the life of the community. The bourgeoisie is studied as to the recruiting of its members, geographical mobility, economic background, the location and furnishing of the home, the composition of the household, social intercourse, local political activity and relations with the lower classes in the town. The merchant held a special position in the »upper class«, since the long-term economical and social relations between the merchant and his customers from all strata of the society made it possible for him to act as a middleman, not only in the distribution of goods, but definitely also of culture.

It must be pointed out that both the body of examples and the conclusions drawn from them are absolutely preliminary. The continued study of the topic might bring new material to light, which naturally may alter both the hereby proposed working hypothesis and conclusions.

Ellen Damgaard; mag. art.

Ulstrupvej 11

DK-2650 Hvidovre